

Národnosti bez národnostnej televízie

René Lužica

Abstrakt

Československá televízia a rozhlas podľa príkazov najvyšších štátnych orgánov do roku 1989 len z časti naplňali potreby a nároky niektorých, oficiálne uznaných národných menšín /maďarská, ukrajinská/. Iné národnosti neakceptovala /cigánska-rómska, rusínska, nemecká/. Na konci 80.tych rokov bola televízia súčasťou kultúrno-ideologickej fronty budovania národnej kultúry. V uvedenom spoločensko-historickom kontexte sa televízia, rozhlas a celá audiovizízia chápali ako ochráncovia národnej súdržnosti a integrity. Po politickej transformácii v roku 1989 vznikli „neštátne“ verejnoprávne médiá, ktoré majú povinnosť vysielaním prispievať k podpore záujmov trinástich „štátom“ uznaných menšín. Dôležitou, každodennou úlohou verejnoprávnej televízie a rozhlasu je pôsobiť pri optimalizácii súžitia väčšinového národa s menšinovými národnosťami. Napĺňanie tohto poslania však naráža na mnohé prekážky.

Kľúčové slová

Národnostné menšiny v televízii, národnostné menšiny vo filme, audiovizuálny obraz menšín, budúcnosť menšín.

Prológ. Televízia by mala prísť na pomoc

Počiatky televízneho vysielania v Československu sú spojené aj s úvahami a plánmi riešeni náročných problémov s cigánskym/rómskym obyvateľstvom. Na rozdiel od filmu, výhodou nového masového média bolo, že sa vysielanie v blízkej budúcnosti bude šíriť do domácností. Stranícki ideológovia predpokladali, že bude mať väčší vplyv na celú populáciu ako rozhlas, tlač a film.

„Televize by měla přijít na pomoc!“ burcoval na celoštátnom aktíve o tzv. cigánskej otázke minister školstva a kultúry /Kahuda 1958: 25/. Napriek výzvam, ktoré sa opätovne šírili z ústredia komunistickej strany i vlády, televízia a ostatné masmédiá na poli prevýchovy a propagovania núteného „začlenenia“ cigánskeho/rómskeho obyvateľstva - nevykonali „kus poctivej práce“. Môžeme predpokladať, že v kontexte celospoločenského záujmu aj iné štátne inštitúcie, rezorty a organizácie o páľčivej problematike prioritne diskutovali, vytvárali koncepcie, plány a štatistiky. V reálnom živote sa však prejavovalo latentné spoločenské odmietanie a vylučovanie Cigánov/Rómov - na okraj spoločnosti. V integrácii problematickej menšiny sa v ére socializmu zrealizovalo len málo zmysluplných aktivít, ktoré v konečnom dôsledku nenaplnili požadované asimilačné ciele.

Etnické vysielanie – je dobré byť menšinou

„Small is beautiful!“, hlásali v západnej Európe propagátori primordializmu na začiatku 60tych rokov 20.storočia. Realita národov „veľkých“ i „malých“ je založená na „odvekých citoch“, „danostiach“, ľudskej existencii, ako je spoločný jazyk, etnicita, náboženstvo a územie. Národ a nacionalizmus sú trvalé hodnoty, ktoré aj v súčasnosti majú spoločný menovateľ – zápas o svoje kolektívne ciele /Findor 2006: 315/. Primordialisti, perenialisti, neotribalisti, autonomisti, postmodernisti – im všetkým sa jednalo o znovu definovanie „malých“ historických národov, v minulosti viac násilne ako dobrovoľne včlenených do veľkých, homogénnych štátov. Proces „renesancie“ etnických menšín mal od počiatkov regionálny charakter a oslovoval uvedomelých patriotov v menšine. Väčšina Walesanov, Škótov, Kalaláncov, Baskov, Korzičanov, Saamov a ďalších menšín komunikovala vo väčšinovom jazyku a reálne hrozilo, že v nasledujúcich generáciách stratia svoje kultúrne špecifiká a zaniknú v štátotvorných národoch. Významnou súčasťou revitalizácie historického jazyka, propagácie folklórnych tradícií sa stala regionálna tlač a rozhlas. Na etnický pohyb však nereagovali štátne televízie, ktoré držali audiovizuálny monopol a boli profilované ako dominantné, celoplošné, pro-národné, kultúrne inštitúcie, zaoberajúce sa najmä celospoločenskými, národnými záujmami.. Regionálne témy boli ich optikou marginálne. Ak sa zaujímali o národnosti, tak to boli tie, ktoré sa dostali do konfliktu s vládou, napr. severoírski katolíci a protestanti, baskickí separatisti atď.. Optikou štátom riadených televízií, kultúrne nároky „malých“ národov sa stali príťažou a problémom. Všeobecné ignorovanie, podceňovanie humanitných práv menšín sa dialo aj proti Dohovoru Spojených národov o občianskych a politických právach schváleného v roku 1966. Článok 27 explicitne uvádza, že príslušníkom menšín sa nesmie upierať právo na užívanie vlastnej kultúry, vyznávania vlastného náboženstva a používania vlastného jazyka /Eide 1995, s.2/. Menšinové práva sa však napriek odporu politikov z dominantných národov - presadzovali postupne. Výrazným posunom sa stal prelomový rok 1989, dokonaním demontáže socialistického bloku východoeurópskych štátov. Konferencia o bezpečnosti a spolupráci v Európe /KBSE/ v roku 1990 a vypracovanie Európskej charty regionálnych a menšinových jazykov Radou Európy v nasledujúcom roku a jej prijímanie jednotlivými štátmi v 90.tych rokoch, otvorili novú kvalitatívnu dimenziu, ktorú „malé“ národy po celú históriu nemali. Významným bodom s pohľadu masmédií bolo konštatovanie: „Štáty nebudú v oblasti prístupu k médiám nikoho diskriminovať...Sprístupnia informácie, ktoré napomôžu elektronickým médiám pri zohľadňovaní etnickej, kultúrnej, jazykovej a náboženskej identity národnostných menšín v ich programoch /Kol. aut. 1995: 31/. Dôležitým faktorom etnického vysielania /ethnic broadcast/ bola teritoriálna, regionálna kultúrna kontinuita a relatívne zachovaná jazyková jednota.

Sebavedomie menšín, úpadok štátom riadenej televízie

Vo vzťahu majorita /väčšina, štátotvorný národ/ vs. minorita /podriadená menšina/ na západe i východe Európy prevládalo a prežíva chápanie menšín ako podriadených, nízko hodnotených identít. Podľa jednej z definícií majú menšiny zvláštne kultúrne i fyzické črty, ktoré ich spájajú a prinášajú im vo vzťahu k väčšine osobitné znevýhodnenia. Ich existencia je podmienená dobrovoľným alebo nutným uzatváraním manželstiev v rámci menšiny /Tajfel

1995: 3/. Znevýhodnenie znamená nemožnosť „uspieť“, „splynúť“ s majoritou aj vtedy, keby sa o integráciu usilovali. Uvedený proces môže viesť menšinu k separovaniu sa, uzavretiu sa do kultúrneho geta. Spoločenský konsenzus, akceptácia inakosti vedie v posledných dvadsiatich rokoch k posilneniu etnickej identity menšín a k uplatneniu práva opustiť kultúrne i spoločensky izolované „geto“ a participovať vo verejnej sfére, aj proti vôli časti majoritnej populácie. Výrazným kvalitatívnym posunom, ktorý menšinám dopomohol k akceptácii, je rozmach mediálnej komunikácie a technológie. Narastajúca vzájomná komunikácia, rozširujúce sa ekonomické a politické štruktúry vyvolávajú decentralizáciu homogénnych štátov, ktoré už explicitne nemôžu diktovať názory väčšiny. Vyskytujú sa „postmodernistické“ názory o oslabení, konci národného štátu, o Európe regiónov. Napriek proklamovanému rozpadu štátu, zostáva národný štát neprekonanou, najvyššou metou, paradoxne aj pre revitalizujúce sa menšiny, ktoré svoje požiadavky formulujú podľa nacionalistickej schémy vývoja národov.

„Klasická“ televízia podľa Benedicta Andersona bola súčasťou kultúrneho sektora, kam patrili divadlá, múzeá, galérie, hudobné telesá, univerzity i kiná. Na uvedenom kultúrnom základe vznikli národy v predstavivosti */imagined/* .ktorá sa vyvíjala pomocou aktuálnych komunikačných technológií */Anderson 2008/*. Všetky uvedené inštitúcie plnili úlohu kultúrneho a spoločenského rozvoja každého národa. V každej krajine viac alebo menej politická sféra televíziu, masmédiá, kontinuálne ovláda a ovplyvňuje. V západnej Európe už na začiatku 80.tych rokov a vo východnej časti na začiatku 90.tych rokov štátom dotované masmédiá sa menia na verejno-právne a do mediálneho priestoru paralelne vstupujú súkromníci, vytvárajúci komerčnú protiváhu. Decentralizácia kultúrnych inštitúcií citeľne zasahuje aj ostatné „národné“ inštitúcie. V prípade Slovenskej filmovej tvorby, po neprehľadnej privatizácii dochádza k úplnému rozpadu slovenského filmu. Ostatné kultúrne inštitúcie sú nútené hľadať komerčných partnerov, sponzorov.

Verejný záujem, služba verejnosti sa stali piliermi verejnoprávnosti, ktorá mala za cieľ zabezpečiť kontinuitu spoločenského, kultúrneho a verejno-politického záujmu a tým aj privilegované postavenie verejných masmédií. Podobný záujem o masové publikum, verejnosť majú aj komerčné médiá, ktoré okrem prvoradého záujmu na zisk, môžu plniť a zastupovať záujem verejnosti. V závislosti od meniacej sa politickej kultúry uplatňovanej voči rôznym menšinám, subkultúram, náboženským spoločenstvám, verejno-právna televízia a rozhlas, na začiatku 90.tych rokov začali podporovať aj národnostnú a regionálnu identitu menšín – prostredníctvom regionálnych štúdií. Na začiatku záujmu sa odmietla predstava, že je možné zosúladiť verejný záujem o menšiny so záujmami vlastníkov súkromných médií. Tematika rôznorodosti menšín sa mala stať doménou výhradne verejno-právnych médií. Motívom k uvedenému chápaniu bol „logický“ predpoklad, že národnostné programy nemajú predpoklad získať komerčný úspech a zisk. Úvahy zainteresovaných viedli k naplneniu verejnoprávnosti, ako zvonku vynútenej povinnosti produkovať „menšinové“ programy, ktoré majú nízku sledovanosť, sú službou menšinovému divákovi, stačí im nízky rozpočet, ako pri dokumentárnych filmoch, vysielaní pre deti a mládež, populárno-vedeckých programoch, televíznych prenosoch z divadiel, koncertov vážnej hudby. Programy masovej zábavy, televízne premiéry hraných filmov, reklama, mali byť doménou komerčnej televízie.

Niekoľko monografických štúdií z rôznych krajín popisuje, ako boli dominantné verejnoprávne médiá nútené prispôbovať sa novému konkurenčnému prostrediu mediálneho trhu. Komeracionalizácia verejnoprávnej televízie zaznamenáva tendenciu obmedzovať, zriekať sa programov neprodukuje zisk. Televízia, ktorá je stále považovaná za prostriedok kultivácie vkusu, vzdelávania, je dnes závislá od „suverenity konzumenta“. Ideový model verejnoprávnej televízie je od 90.tých rokov - v hlbkej kríze. Podľa mediálneho teoretika Davida Atkinsona sa žiada od verejnoprávnej televízie, aby bola lepšia ako súkromné stanice v napĺňaní ideálu služby verejnosti a aby to dosiahla činnosťou, ktorý ju neodlišuje od komerčných spoločností. Očakáva sa, že bude schopná si na seba zarábať, bude priťahovať „konzumentov“. Zároveň sa má svojim programom odlišiť od súkromných staníc. To znamená, že má byť podobná i odlišná zároveň /Atkinson 1998: 11/.

Národnosti – kultúrne dedičstvo a kríza identity

K tradícii televízneho i rozhlasového vysielania na Slovensku v období socializmu patrili „menšinové“ správy v maďarskom a ukrajinskom jazyku, každoročný prenos s folklórnymi slávnosťami štátom uznaných bratských menšín. Rozhodovanie, ktoré národnostné menšiny boli akceptované a ktoré nie, si ponechal na zváženie Ústredný výbor komunistickej strany Slovenska. Je zaujímavé, že v českej časti republiky nemal o uvedenej problematike kto rozhodovať, lebo neexistovala Česká komunistická strana a odsunom sudetských Nemcov bol národnostný problém - vyriešený. Na Slovensku okrem oficiálne podporovaných dvoch najpočetnejších menšín maďarskej a ukrajinskej, ostatné *de jure* neexistovali /Rusíni, Nemci, Židia/, resp. *de facto* boli málo početní /Poliaci, Bulhari/ alebo boli už v minulosti asimilovaní /Chorváti/. O Cigánoch, Rómoch ako menšine nikto oficiálne nehovoril. Jednalo sa o zaostalú sociálnu skupinu, „smutné dedičstvo kapitalizmu“, ktorá nemala znaky /jazyk, územie/ národa, národnosti. Od prevzatia moci komunistickou stranou sa riešili socio-ekonomické problémy zaostalého obyvateľstva, kultúrno-výchovné pôsobenie najmä na mladú cigánsku populáciu. Zaradením do pracovného procesu sa mali vyriešiť sociálne problémy. Od roku 1958 platil na území štátu Zákon č.74/1958 o zákaze kočovania, ktorý sa dotýkal niekoľkotisícovej cigánskej skupiny sezónnych nomádov, ktorí ako poslední neboli zaradení do pracovného, budovateľského procesu.

Až na začiatku 70.tých rokov vedenie komunistickej strany a vláda prijali tzv. vedeckú stratégiu riešenia, ktorú vypracovali vedci Ústavu pre filozofiu a sociológiu pri ČSAV, v súčinnosti s vládnymi komisiami v Čechách a na Slovensku. Vedecké poznanie malo zvrátiť „reakčný“ názor, že Cigánom/Rómom by sa mal udeliť status národnostnej menšiny. Proces, ktorý mal za cieľ postupnú asimiláciu celej populácie, sa nazval spoločenskou integráciou a akulturáciou Cigánov/Rómov v Československu /Kára a kol., 1976/.

Uznesenie vlády SSR č.94/1972 už neodporúčalo, ale formulovalo požiadavky vyprodukovať do konca roku 1976 niekoľko propagandistických filmov z námetmi života cigánskych občanov a ich úsilia včleniť sa do spoločnosti. Ukladalo zaistiť v rozhlase a v televízii vysielanie relácií zameraných na výchovu uvedomelých občanov, ako pomoc pri riešení tzv.cigánskej otázky /Vláda SSR 1972: 588,589/. Vyzvané masmédiá nezareagovali na úlohy - pozitívne. Do dramaturgických plánov sa uvedené požiadavky zaznamenali, ale

realizovalo sa veľmi málo a celá produkcia sa zhrnula do nakrúcania šotov spravodajského vysielania. Televízia sa zamerala na „nepolitické“ etnografické, folklórne témy z prostredia národností, ktoré sa dovtedy nenakrúcali. V komentároch už chýbali požadované propagandistické, budovateľské heslá 50.ých rokov o uvedomelej spolupráci Cigánov a ostatných národnostných menšín pri budovaní socialistického štátu. Vzbudzovali skôr pocity nostalgie za vymierajúcimi kultúrami a potrebou ich zachovať. To isté sa tvrdilo aj pri vysielaní najmä z prenosov folklórnych slávností dominujúcej národnej kultúry.

Krátkometrážna produkcia mohla výraznejšie ovplyvňovať len filmové publikum. Aj vo filmovej tvorbe platilo, čo v najširšej miere ovplyvňovať príslušníkov menšín o výhodách, vymoženostiach socialistického systému. Osvetovo-politický obsah v intenciách totalitnej ideológie o paternalistickom štátotvornom národe /my/, ktorý sa o menšiny postará /oni/ nemal umelecké ciele. Filmy sa realizovali výhradne na politickú objednávku. Na strane druhej, v čase neslobody, v krátkom čase politického uvoľnenia, sa natočil významný a slávny Kadárov a Klosov hraný film o tragédii Židov na Slovensku v období Druhej svetovej vojny *Obchod na korze* /1965/. Film získal v nasledujúcom roku cenu Oskar za najlepší neamerický film.

Televízia bola účinnejším médiom, mala potenciál zasiahnuť celú spoločnosť - masové publikum. Na strane druhej nemala kapacity a filmovú technológiu na produkovanie propagandistických dokumentárnych filmov. Technologicky sa opierala o málo mobilné prenosové kapacity, záznamy a prenosy rôznych masových akcií /festivaly/, ktoré sa organizovali aj mimo televíznu produkciu. Národnostné menšiny sa do televíznych prenosov dostali ako dôkaz starostlivosti štátu - ministerstvom kultúry podporovaných národnostných folklórnych súborov. Cigáni/Rómovia nemali folklórne súbory. Väčšinou vystupovali ako hudobníci – v krojoch slovenských regiónov. Ojedinelým počinom televíznej tvorby, je portrét amatérskeho výtvarníka Rudolfa Dzurku *Farebné skielka Rudolfa Dzurku*, r. Ján Fajnor, k. Richard Krivda/ z roku 1981. Sugestívne spracovaný a nakrútený životný príbeh talentovaného Cigána/Róma, ktorý pre nezičlivosť majoritného okolia nemohol prejavíť svoju identitu a s prispením aj vlastných chýb sa nestal vyštudovaným umelcom. Dzurkov príbeh zostáva mementom o mnohých, anonymných príslušníkoch menšiny, ktorým nebolo dovolené naplniť svoje schopnosti a talent.

Dilemy televízneho vysielania pre národnostné menšiny

Po „nežnej“ revolúcii na konci roku 1989, bol rok 1991 pre národnostné menšiny prelomovým. Slovenská vláda oficiálne uznala rómsku a rusínsku národnosť. Zavrhol sa pejoratívny etnonym „Cigáni“, ktorý nahradil autonóm-apelatívum „Rómovia“. Rusínska národnosť sa vyčlenila z ukrajinskej národnosti. V tom istom roku zákonom o Slovenskej televízii /č.254/1991/ sa okrem iného ustanovilo zabezpečiť prostredníctvom televízneho vysielania v materinskej reči uplatňovanie záujmov národností a etnických skupín žijúcich v Slovenskej republike. Vysielanie pre všetky uznané národnostné menšiny začalo na Slovensku i v Čechách na začiatku roku 1992. Vo vysielacej štruktúre druhého kanála v SR i v ČR, sa raz týždenne vysielal 30 minútový národnostný magazín na ktorom participovali všetky televízne štúdiá: V Bratislave, Banskej Bystrici, Košiciach, Prahe, Ostrave a v Brne.

Ideálnym modelom mal byť vznik menšinových redakcií na etnickom pôvode. Uvedenú požiadavku na Slovensku dokázala splniť len jedna národnosť. Maďarská redakcia v televízii i v rozhlase dokázala v plnej miere zabezpečiť personálne všetky posty a v národnostnom vysielaní dominovala. V Čechách existujúce menšiny /Rómovia, Slováci/ neprejavili záujem. Tvorbu vysielania zabezpečovali televízne redakcie z vlastných personálnych zdrojov. Ukrajinská redakcia sa vytvárala ťažkopádne aj s prispením konfliktu medzi ukrajinskou a rusínskou časťou redakcie. Ostatné národnosti si dokázali zabezpečiť moderátorov, ktorý ovládali jazyk menšiny. S nedôverou k národnostnému vysielaniu sa postavili Židia, ktorí až neskôr vstúpili do procesu tvorby. Výnimočná bola situácia okolo vzniku rómskej redakcie. Obnažil sa problém, ktorý notoricky sprevádza rómsku menšinu a to je absencia ľudí, ktorí by vedeli pracovať na postoch, v ktorých sa vyžaduje vzdelanie, rozhľad, flexibilita, zručnosť. Televízia mohla v tomto prípade využiť len vlastné personálne zázemie, ktoré nemohlo mať požadované vedomosti o problematike, ktorú mali spracovávať. Vysielanie magazínu *Romale* bolo od začiatku spojené s mnohými rizikami nevedomého i uvedomelého prezentovania stereotypných predstáv, obrazov spájaných so spôsobom života Rómov /motívy nahých a špinavých detí, neporiadok v osadách, chudoba osadníkov a na strane druhej vyzývavá honosnosť majetných príslušníkov menšiny./ Rozpačité bolo aj prijatie cyklu a odozvy u majoritného publika. Sledovanosť u väčšiny i menšín sa dala odhadnúť len orientačne, štatistika nerozdeľovala divákov podľa etnicity. Vierohodným ukazovateľom boli listy divákov. O tom, čo si myslí majorita o rómskom vysielaní, vypovedali reakcie na odvysielanie 13. dielneho koprodukčného cyklu *Deti vetra* /r. Martin Slivka/, na prelome rokov 1990/1991. Reakcie boli negatívne. Napr. učiteľka z Karlových Varov napísala rozhorčený list prezidentovi Václavovi Havlovi, v ktorom protestovala proti propagácii Cigánov v televízii, ktorá je platená aj z jej daní. Na rozdiel od jednotlivcov z majority, rómski diváci - mlčali.

Po rozpade Československa sa záujem o rómsku problematiku sústredil do Českej televízie a to aj z dôvodov absencie iných národnostných menšín a špecifického postavenia Slovákov v ČR – kde neboli chápaní ako menšina resp. neformulovali voči ČR žiadne požiadavky dotýkajúcich sa ich národnostného statusu. Slovenská televízia zostala len pri jednom, publicistickom formáte. Obsahovo a tematicky sa škála v Českej televízii rozšírila, okrem *Romale*, o cyklus prezentujúci rómske osobnosti *Děti okamžiku*, a cyklus *Amare Roma*., ktorý ponúkal okrem iného aj kurz rómskeho jazyka. Televízia pri tvorbe dokumentárnych filmov spolupracovala s externým prostredím, napr. s Nadáciou Film a sociologie. Cyklus *Velký vůz* mal ambíciu vytvárať priestor pre širší multikultúrny dialóg. Po prvý krát sa na televíznej obrazovke objavili tváre rómskych hlásateľov a moderátorov: Ondřej Giňa ml., Jarmila Balážová, ktorá v Českom rozhlase pripravovala reláciu *O Roma vakeren* /Romové hovoří/, Iveta Kováčová, Jana Horváthová. Programový súbor podľa diváckeho ohlasu oslovoval hlavne majoritné publikum, ako príslušníkov minority, ktorí nemali možnosť sa vyjadriť. Vo všeobecnosti si uvedené televízne cykly a rozhlasové relácie nezískali výraznejšiu sledovanosť u televízneho publika i rozhlasových poslucháčov. Podobné reakcie sa objavili aj v nereprezentatívnych anketách medzi Rómami. /Reichová 2001: 168,169/. Príčiny neúspešnosti však boli skôr následkami podstatnejšieho problému, ako bola krátka minútáž, malá relevantnosť tém, neatraktívny vysielací čas. Jedným z faktorov neúspešnosti bola

paralelná ponuka na iných, najmä komerčných kanáloch. Ak komerčná stanica uvádzala proti rómskemu magazínu seriál *Esmeralda*, bolo zrejmé, že sledovanosť publicistického programu bude minimálna. Služba minorite sa postupne vo verejnoprávnej televízii zmenila na splnenie povinnosti, bez záujmu, akú odozvu vyvoláva..

V samostatnej Slovenskej televízii, ktorá pre tvorbu mala pestrejšie zázemie a od roku 1995 Programový kódex Slovenskej televízie kládol dôraz uplatňovať záujem národností šírený v ich materinskom jazyku – uvedenú požiadavku nenaplnovala. Zákon o štátnom jazyku od roku 1995 obmedzoval prístup jazykov menšín vo verejnom a úradnom styku. Rôzne vládne vyhlásenia obhajovali obštrukcie tvrdeniami, že problematika je dostatočne pokrytá platnými paragrafmi a vyhláškami nižšej právnej sily. Žiadna z viac ako tridsiatich noriem však neupravovala používanie menšinových jazykov vo verejnom styku. Nepravidelne produkováný a vysielaný národnostný magazín, bol jediným cyklom, ktorý mal v obsahu prezentáciu pozitívnejšieho obrazu menšín, v konkurencii negatívnych a neutrálnych správ šírených verejnými i komerčnými televíznymi stanicami. Po voľbách v roku 1998 sa politický „tlak“ pronárodných strán voči národnostiam zmiernil, ale ponuka programových žánrov a formátov sa kvalitatívne pre „menšinových divákov“ nezvýšila. Problémom zostáva základná filozofia naplnenia predstáv „iných“ ľudí o vzájomných vzťahoch, okrem už notorických problémov s využívaním jazyka, len pozvoľné uplatňovanie externých moderátorov a moderátoriek z menšín s výnimkou maďarskej. Typová a žánrová chudoba, nepravidelnosť, nevýhodný vysielací čas, nízka sledovanosť /Lužica 2002-2003: 109, 110/.

Prenikavé politické zmeny zasiahli aj do produkovania filmov. Štátna kinematografia sa odštátnila. Finančne však zostala závislá na štátnych dotačných fondoch. Nedostatok finančných zdrojov v 90.tych rokoch znamenal pretrhnutie continuity a stav delíria, kedy národná kinematografia fakticky zanikla. Až po roku 2000 môžeme hovoriť o určitom oživení a to najmä v dokumentárnej tvorbe. V tvorbe dokumentaristov dominujú tzv. sociálne témy, ktoré majú výrazný zdroj námetov v prostredí najmä rómskych osád. Dokumentaristi využívajú metódu reportáže nasnímaním predkamerovej reality, ktorá sa režíruje len minimálne. Niektoré tituly sú inscenovanými dokumentárnymi filmami. Tvorcovia vyberajú témy „cez slzy“ humorné, zobrazujúce Rómov ako nekompatibilnú menšinu, ukotvenú vo vlastných kultúrnych stereotypoch, neschopných vymaniť sa z osidiel marginalizácie a segregácie. Ten istý prístup autori presadzujú aj v inscenovaných dokumentoch s rusínskeho prostredia /napr. stereotyp o tom, že Rusíni sú hrdí, ale pijú vždy a všade /Palúch 2012:75/. Ak uvedeným filmom niečo chýba, tak je to osobná zainteresovanosť tvorcov, hľadanie „svetla“ na konci tunela. Najvýraznejším autorským počinom je dokumentárny film Daniely Rusnokovej *O Soni a jej rodine* /2006/, ktorý prekonáva dichotómiu „my“ a „oni“. Autorka filmu sa stala súčasťou príbehu života ženy z rómskej osady. V roku 2011 režisér Martin Šulík natočil prvý hraný film s rómskymi nehercami *Cigán*. Rómska téma sa v posledných rokoch stala akoby povinnou „exkluzívnou jazdou“ mnohých filmových tvorcov /Lužica 2012:117,118/. Ostatné menšiny zostávajú „v tieni“ rómskej tematiky. Jediným výraznejším tvorivým činom je hraný film Petra Bebjaka *Marhuľový ostrov* /2011/ s hercami maďarskej národnosti.

Televízny výskum o Rómoch a Maďaroch - medzi objektivitou a dojmami

Televízne prostredie je zahltené mediálnymi výskumami. Pred niekoľkými rokmi situácia dospela do neprehľadného stavu, že je prakticky nemožné porovnávať metódy a dosiahnuté výsledky. Harmonizácia výskumov a analýz stroskotáva na neujasnenosti metód, ktoré sú odlišné v každej európskej krajine. V našich podmienkach po roku 1989 sa uskutočnilo množstvo výskumov verejnej mienky, ktoré vypovedajú o vzťahoch medzi majoritnou spoločnosťou a rómskou, maďarskou menšinou. Ostatné národnostné menšiny sú na okraji mediálneho výskumu. Na notorickú otázku: „*Akceptovali by ste rómsku rodinu vo vašom susedstve?*“, „*Prečo sa Maďari nechcú učiť po slovensky?*“ kontinuálne odpovedá negatívne viac ako 80% respondentov z majority. Nezodpovedanou otázkou zostáva do akej miery nesú za daný stav zodpovednosť médiá. Niektorí výskumníci a priori obviňujú médiá z vytvárania negatívneho mediálneho obrazu, ktorý verejnosť mechanicky preberá a tým utvrdzuje tradované stereotypy a fámy o „*problematických*“ menšinách. Iní predkladajú nereálne riešenia, že väčší priestor by mali dostať odborníci, ktorí by komplexnejšie a objektívnejšie vysvetľovali, prečo sú Rómovia, Maďari, takí akí sú resp. aký obraz masmédiá o nich vytvárajú. Iný názor predpokladá že ďalším, napr. multikultúrnym vzdelávaním zodpovedných pracovníkov i schopných Rómov, by sa mohla dosiahnuť väčšia ohľaduplnosť, zodpovednosť a chápanie problému resp. príslušníci rómskej menšiny by sami vstupovali do procesu tvorby programov, aby prezentovali svoje názory a postoje o sebe a majoritnej spoločnosti. Z tohto pohľadu už zmena nastala, ale je otázne či sa udrží kontinuita vysielania v rómskom jazyku resp. ako za vyrieši financovanie projektu.

Najschodnejšou a najpoužívanjšou kvantitatívnou metódou výskumu médií je monitoring, ktorého cieľom je sledovanie a kritické hodnotenie práce mediálnych subjektov. Monitorovanie médií je doménou mimovládnych organizácií. Kľúčovým problémom je spravodajstvo. Základnou premisou je tvrdenie, že spravodajstvo prezentuje o Rómoch a Maďaroch len tie správy, ktoré sú spojené s negatívnym obrazom. Monitoringu z mimovládneho sektora citeľne chýbajú pozitívne správy. Šírenie negatívnych správ u publika vyvolávajú negatívne asociácie, ktoré utvrdzujú chápanie príslušníkov dvoch dominantných menšín *en bloc* - ako problémové. Na jednej strane sú hrozbou pre sociálny systém a na strane druhej kladú neakceptovateľné požiadavky smerujúcich až k rozpadu štátu /kultúrna autonómia/ rétorikou mnohých slovenských politikov. Neutrálne správy trpia na alibizmus nezodpovedaných otázok. Spravodajstvu, publicistike i dokumetaristike sa vyčíta, že nespĺňa kritériá multikulturalizmu, zobrazuje Rómov ako sociálne vyčlenené exotikum, Maďarov ako nerešpektujúcich fakt, že žijú na Slovensku. Stereotypne sa opakuje tvrdenie, že „*my*“ sme tu boli historicky skôr - ako oni a „*my*“ určíme za akých podmienok tu môžu žiť. O zvýraznenie rómskeho exotizmu sa však na televíznej obrazovke postarala jedna z najvýznamnejších expertiek, ktorá tvrdila, že väčšinová spoločnosť Česi i Slováci by mali Rómov tolerovať, lebo pochádzajú z významnej archaickej civilizácie, z doby kedy naši negramotní predkovia žili v hlbokých lesoch.

Problémom všetkých kvantitatívnych monitoringov, ankiet je však ich bezkontextuálna plochosť, formulovanie odporúčaní na základe jednoduchého rozlišovania medzi pozitívnymi, negatívnymi a neutrálnymi správami. Ak monitoringu chýbajú pozitívne správy, pozitívny obraz, tak mediálnemu výskumu citeľne chýba kvalitatívny výskum, o tom čo by chceli

v televízii vidieť príslušníci menšín. Masové médiá v Slovenskej republike spoločne s mediálnym výskumom si nekladú otázku, aký obraz o sebe chce vidieť menšina resp. či sa s „mediálnym „sebaobrazom“ stotožňuje. Otázka nie je postavená ani na možnosti, či by sa v mediálnom prostredí mohla vytvoriť napr. národnostná redakcia...Unisono nikto si takúto možnosť nepripúšťa. Naopak, mediálny monopol, službu väčšine si verejnoprávna i komerčné televízie chcú udržať. Aj z tohto dôvodu nie je záujem o mediálne vzdelávanie príslušníkov menšín, vytváranie národnostných redakcií. Z tohto uhla pohľadu je „stav“ na okraji verejného záujmu menšín skôr vyhovujúci. Monitoring „len“ mentoruje: nepoužívajte terminológiu urážajúcu menšiny, vyhýbajte sa stereotypným charakteristikám, zamedzte nepodloženým a nedomysleným asociáciám v spojitosti s menšinami, zabezpečte adekvátne zastúpenie menšín /redaktori, moderátori/, opatrne narábajte so štatistikami, naučte divákov a poslucháčov, ktoré výrazy sú rasistické a xenofóbne, na príprave spravodajstva spolupracujte s odborníkmi, skúmajte zaobchádzanie s menšinami, vyvarujte sa úmyselným i neúmyselným dezinformáciám, poskytnite pravdivé informácie /Cangár 2002: 355,356./. V televíznom médiu je vecou subjektívneho chápania, ako sa „zodpovedný“ pracovník rozhodne. V televíznom labyrinte uviazne väčšina sťažností, niekedy s ospravedlnením, ale bez nápravy.

Vplyv a dopad televízneho vysielania na obyvateľov komunitného centra

Obyvatelia centra tvoria „náhodnú“ quasikomunitu. Počet neustále kolíše od minimálneho počtu cca.200 až po maximálne naplnenie kapacity, ktorá je 520 miestiteľných lôžok. Všetky úplné i neúplné rodiny, neoficiálni manželia a ich deti i jednotlivci vizuálne sú Rómovia bez domova, nezamestnaní, nekvalifikovaní, bezperspektívni, odkázaní na sociálnu pomoc. Podľa Moravčíka všetci boli traumatizovaní skutočnosťou, že v komunitnom centre nemôžu žiť do konca života a raz príde chvíľa, kedy ho budú musieť opustiť /Moravčík 2012: 58/. K ďalším znakom patrí trilingvizmus /rôzny stupeň ovládania slovenského, maďarského a rómskeho jazyka/, nízke sebahodnotenie a sebaúcta, výskyt sociálnopatologických javov, sociálna izolovanosť a všeobecná obľúbenosť televízie, ktorá pre väčšinu z nich je jediným spojom s majoritnou spoločnosťou. Rozhlas a tlač ich ovplyvňuje minimálne.

Kombinovaný kvalitatívny a kvantitatívny výskum sa uskutočnil v rokoch 2009, 2010 a 2011. Bol súčasťou doktorandského štúdia Ota Moravčíka a jeho cieľom bolo zistiť aký vplyv má vysielanie televízií v sociálne marginalizovanom a segregovanom prostredí. Čiastkovými cieľmi sme zisťovali záujem o národnostné vysielanie verejnoprávnej televízie, ktoré programy si Rómovia z ponuky vyberajú a o ktoré neprejavujú záujem. Výskumnú vzorku tvorilo každý rok 50 respondentov od 15 do 65 rokov. V každom roku sa jednalo o inú vzorku. Z výskumu vyplynulo niekoľko očakávaných zistení. Z porovnania sledovanosti dominovala komerčná TV Markíza. V roku 2009 pravidelná sledovanosť dosiahla 88%, v roku 2010 86% a v roku 2011 až 98%. Druhá v poradí verejnoprávna STV dosiahla v jednotlivých rokoch sledovanosť 8%, 12% a 2%. Ostatné slovenské televízne stanice dosiahli len minimálnu sledovanosť. Najvyššia sledovanosť bola medzi 19.00 do 22.00 hod.. V mnohých domácnostiach televízne vysielanie nahrádza rozhlas, tvorí zvukovú i vizuálnu kulisu po celý deň až do hlbkej noci. Televízny prijímač je stredobodom každej domácnosti. Najsledovanejšie boli zábavné a hudobné programy, mnohodielne seriály, ktoré mnohí

respondenti žánrovo nerozlišovali. V roku 2009 ich sledovalo 86%, v roku 2010 90%, 2011 96% respondentov. Z ostatnej programovej ponuky len športové prenosy, spravodajstvo a publicistika dosiahli hranicu 5% sledovanosti /cit.d. 2012: 70/.

Vysielanie v rómskom jazyku /*Rómsky magazín – So Vakeres*/ vo vybratých vzorkách /50 oslovených/ sledovalo v roku 2009 39, v roku 2010 41 a v roku 2011 43 respondentov. Len jednotlivci nesúhlasili s obsahom programov, väčšina vyslovila spokojnosť, resp. z interview vyplynul poznatok, že objektivnosť „obrazu Rómov“ obyvatelia centra nevedia posúdiť, čo je v rozpore s negatívnymi hodnoteniami monitorovacích tímov. Podobný formát vysielaný maďarskou MTV je u tých istých respondentov sledovaný – s rovnakým výsledkom. Všetci vyjadrili názor, že národnostné programy by sledovalo viac ľudí, ak by ponuka bola rozšírená aj o iné programy, v ktorých by účinkovali aj Rómovia. Deficit žánrovej ponuky je jednoznačný, až 95% ponuky pre národnosti tvoria správy v jazyku menšín a publicistické programy. Potvrdením uvedeného názoru bolo označenie najlepšieho programu v období výskumu. Najobľúbenejším programom, nie len vo výskumnej vzorke bol hudobno-zábavný program *Supestar* a to aj preto, že medzi súťažiacimi boli i rómski účastníci /cit.d. 2012: 76/.

Agónia rómskych i ostatných národnostných médií

Rómske médiá metaforicky vznikli na „zelenej lúke“ a po viac ako dvadsiatich rokoch zostali v „plienkach“. V uvedenom období postupne v SR i v ČR vzniklo a zaniklo niekoľko rómskych periodík. Ich existencia bola a zostáva závislá od žičlivosti dotačnej politiky vlády, ktorá je pri moci. V rómskych periodikách dostalo možnosť pracovať 27 absolventov novinárskeho kurzu Centra nezávislej žurnalistiky. V súčasnosti, v praxi zostali dvaja /Magdolénová - Hriczko 2002: 185/. Vo verejnoprávnej televízii a v rozhlase vysielanie pre Rómov „prežíva“ na „periférii záujmu“ manažmentov, ktoré hľadajú nové koncepcie mediálnej prezentácie etnických menšín. Nepočíta sa s participáciou komerčných médií. Možnosti, aby si menšina program produkovala vo vlastnej réžii sú obmedzené politickou vôľou, ale i tvorivým a finančným potenciálom. Neustále sa opakuje tvrdenie o Rómoch ako o neštandardnej, nekompatibilnej, minorite, bez reprezentácie, ktorá by tlmočila požiadavky menšiny. Ešte v roku 1993 Rada Európy vyhlásila Rómov za Európsku národnostnú menšinu, čo štátom umožňuje taktizovať a nenapĺňať požadované štandardy ochrany, obmedzovať ich právo využívať verejný a mediálny priestor. Nadnárodná, satelitná televízia pre Rómov, podobne ako starší projekt európskej *Televízie bez hraníc* narážajú na rozmanitosť národných a štátnych záujmov, v súčasnosti sa nachádzajú v rovine vízií.

Na iných kontinentoch existujú tzv. domorodé médiá „štvrtého sveta“. Ich postavenie je porovnateľné s autochtónnymi európskymi menšinami. Majú vlastné historické teritória, jazyky, kultúru. V Austrálii od 80. tých rokov 20. storočia za pomoci vlády i verejnej televízie ABC sa vytvorili podmienky pre vznik rozhlasového i televízneho vysielania - v najrozšírenejších aborigénskych jazykoch. Produkcia domorodých /tribalistických/ televíznych štúdií ja chápaná ako kultúrny proces a výrobok. Na ich produkcii sa podieľajú verejné, komerčné i domorodé subjekty. Podľa antropologičky Ginsburgovej sú kultúrne výrobky príkladom identity ľudí zo štvrtého sveta v kultúrnom čase a priestore, kedy sa diskutuje o historických a kultúrnych rozporoch a vnímaní „nás“ a „ich“ obojsmerne s oboma

pohľadmi stojacimi stále častejšie vedľa seba / Ginsburgová 2010: 210/. Vznik, existencia a funkcia aborigénského televízneho vysielania, je aj výsledkom uvedomenia si viny za utrpenie, ktoré pôvodnému obyvateľstvu spôsobila bezohľadná kolonizačná politika „bielych“ imigrantov. Gesto spoločenského zmierenia v uvedenom kontexte je aj cieľnou „nadprácou“ udržať domorodé médiá, bez kladenia majoritných nekomerčných i komerčných podmienok potrebných pre ich fungovanie.

Aborigéni i Rómovia majú mnoho spoločných historických, kultúrnych a sociálnych črt. V súčasnosti už nie je aktuálnou otázkou autochtonnosti teritória, exotika etnických špecifik, ktorá vznikla z pocitu inakosti a vzdialenosti. V súčasnosti sa vzdialenosti aj prostredníctvom médií skrátili, svet sa metaforicky zmenšil. Inakosť, kolektívna identita, zostávajú zachované, exotika ustupuje. Aborigéni i Rómovia už nie sú takí ako ich predkovia, všetci sa meníme, sme si bližší. Faye Ginsburgová si v názve svojej štúdie kladie otázku či domorodé médiá /menšinové, pozn. aut./ nie sú zmluvou s diablom, alebo globálnou dedinou? Otázka môže stať inak. Ak domorodé, národnostné médiá nebudú existovať, ako budú existovať domorodci a etnické menšiny?

Epilóg

Televízna i filmová tvorba v Československu, neskôr v Česku a na Slovensku boli ideologickým nástrojom štátnej kultúrnej politiky. Len ťažko a to v krátkych obdobiach politického uvoľnenia sa dokázali presadiť samostatne, slobodne tvoriaci jednotlivci. Napriek skutočnosti, že náš historický priestor bol, je a zostane multikultúrnym a tým aj inšpiratívnym, sa táto skutočnosť výraznejšie neprejavovala v televíznej a ani filmovej tvorbe. Vzťahy medzi národmi a národnosťami sú zaťažené historickými krivdami, ktoré po generácie komplikujú sociálnu komunikáciu a spoluprácu medzi jednotlivými etnikami a komunitami. Film a televízia sú súčasťou uvedenej reality. Na strane druhej v súčasnosti existuje určitý kvalitatívny, kritický posun v zobrazovaní tém o predsudkoch medzi väčšinou a menšinami a menšinami navzájom, o formách násilia, otázkach identity, asimilácie, integrácie, o hraniciach ako zdrojoch napätia, kultúrnych rozdieloch a podobnostiach. Logicky najsledovanejšou národnostnou menšinou z celospoločenského hľadiska sú Rómovia, jediná menšina – oproti ostatným, ktorej počet demograficky i prihlásením k národnosti - sa zvyšuje. Pod týmto vplyvom narastá averzia a netolerancia, tendencie možných konfliktov, ktoré nerieši súčasná demokratická spoločnosť. Televízia a filmové umenie problém nevyriešia, ale môžu byť vplyvným činiteľom pri hľadaní dorozumenia medzi majoritou, Rómami a ostatnými minoritami.

Použitá literatúra

Kahuda, František. *Výchova cikánú*. In: Práce mezi cikánským obyvatelstvem. Praha: ÚPV, 1958.

Findor, Andrej. *Limity a možnosti skúmania „národov“: od reálnych skupín ku kategóriám praxe*. Sociológia, 2006, roč. 38, č.4, s. 315.

- Eide, Asbjorn. *Nové prístupy k ochrane menšín*. Bratislava: MRG – Slovakia, 1995.
- Kol. autorov. *Menšiny a autonómia v Západnej Európe*. Bratislava: MRG – Slovakia, 1995.
- Tajfel, Henri: *Sociálna psychológia menšín*. Bratislava. MRG – Slovakia, 1995.
- Anderson, Benedict. *Představy společnosti*. Preklad, Petr Fantys. Praha: Karolinum, 2008.
- Atkinson, Dave. *Verejnoprávne vysielanie – zmeny v 21. Storočí*. Preklad neuvedený. Kontakt, 1998, č.1, s.11.
- Kára, Karel a kol.. *Cikáni v ČSSR v procese spoločenskej integrácie*. Praha: ČSAV, 1976.
- Vláda SSR. Uznesenie vlády SSR č.94 zo dňa 16.2. 1972. Písomní materiál MRK: „Státní politika v letech 1945 – 1989“. Brno: Archív Múzea rómskej kultúry.
- Reichová, Irena a kol.. *Romové a nacionalismus?* Brno: Open Society Institute, 2001.
- Lužica, René. *Poznámky o televíznej tvorbe o rómskom etniku*. In: Bulletin Muzea romské kultury, 2002-2003, č.11-12, s. 109, 110.
- Palúch, Martin. *Obraz Rusínov v slovenskom dokumentárnom filme po roku 1989*. In: Michalovič, Peter /ed./ *Minority a film*. Bratislava: Slovenský filmový ústav, 2012.
- Lužica, René. *Rómovia v slovenskom dokumentárnom filme – kolobeh objavovania /ne/známej minority*. In: Michalovič, Peter /ed./ *Minority a film*. Bratislava: Slovenský filmový ústav, 2012.
- Cangár, Ján. *Mediálny obraz Rómov*. In: Vašečka, Michal /ed./ *Čačipen Pal O Roma – Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002.
- Moravčík, Oto. *Vplyv a dopad televízie v sociálne marginalizovanom prostredí Rómov v Dunajskej Strede*. Dizertačná práca. Vedúci práce: Prof. PhDr. René Lužica, ArtD. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, 2012.
- Magdolénová, Kristína – Hriczko, Ivan. *Rómske médiá*. In: Vašečka, Michal /ed./ *Čačipen Pal O Roma – Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002.
- Ginzburgová, Faye. *Domorodé médiá: Smlouva s ďáblem nebo globální vesnice*. Preklad, Tereza Porybná. In: Čeňek, David- Porybná, Tereza, /eds./ *Vizuální antropologie – Kultura žitá a viděná*. Praha: Pavel Mervart, 2010.

